

Н. У. Чайка,

доктар філалагічных навук, прафесар,
прафесар кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка
(Мінск, Беларусь)

СИТУАЦЫЙНА АБУМОЎЛЕННЯ СІНТАКСІЧНЫХ МАДЫФІКАЦЫІ КОМПЛЕКСАЎ

Артыкул прысвечаны вывучэнню механізмаў структурна-сінтаксічнага мадыфікавання канструкцый у беларускай мове. У працы даследаваны ўзроўні моўнай рэпрэзентацыі семантыкі сінтаксічнай дэрывацыі – сінтаксічны, звышфразавы і логіка-граматычныя фактары.

Пастаяннае развіццё сінтаксічных сістэм выклікае шырокае выкарыстанне ў мове мастацкай літаратуры сінтаксічных дэрыватаў – канструкцый няпоўных, далучальных, вытворных. У мастацкім тэксце падобныя канструкцыі выконваюць розныя прагматычныя функцыі – з’яўляюцца кампанентамі дыялагічнага адзінства, пытална-адказнага комплексу, звышфразавога цэлага. Аналіз і кваліфікацыя падобных з’яў праводзіцца з улікам метадалагічных прынцыпаў розных школ і напрамкаў.

Найбольш пашыраны ў мовазнаўчай літаратуры падыход да вывучэння няпоўных канструкцый з улікам тыпалагічнай значнасці іх прыкмет. Ён заснаваны на базавых прынцыпах іерархіі аб'ектаў (А. У. Цымерлінг [4]); сінтагматыка-парадыгматычнага функцыянальнага ўзгаднення (А. Я. Кібрык [2]). Аналіз ахоплівае тыпалагічную рэлевантнасць моўнай рэдукцыі, празмернасці і асімерыі. Падобныя тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцыпы з'яўляюцца базавымі ў шматлікіх даследаваннях (І. І. Дзягавец [1], Н. М. Стаменаў [3], М. Энсі [5], П. Сіміч [6], Ф. Данеш [7], Р. Гржэгарчыкова [8], С. Кіціл [9]), што, у сваю чаргу, дазваляе класіфікаваць структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі ў адпаведнасці з інварыянтнай мадэллю канструкцыі.

Да сітуацыйна абумоўленых адносяцца няпоўныя сказы з апушчаным адным або некалькімі кампанентамі структуры. Узнаўляюцца прапушчаныя члены з дапамогай агульнай сітуацыі маўлення або на аснове семантычнага ўзаемадзеяння кампанентаў. У сітуацыйных няпоўных сказах адсутнічае паўтор апушчанага кампанента. Напрыклад, з агульнай сітуацыі маўлення зразумела, што ў сказе *Васіль дастаў ядро, пераліў у сваё, аднёс у бок ад калодзежа, выліў на зямлю. – Гэта на тваю хату, Сёмка...* (А. Дудараў) апушчаны кампанент са значэннем перадачы матэрыяльных аб'ектаў. На пропуск указваюць і сінтаксічныя сувязі паміж матэрыяльна выражаным і апушчаным кампанентамі. Кампенсацыя апушчанага члена ў сказе *Васіль (стаіць, сагнуўшыся, як пытальянік)... Прысядкі ёй трэба! З маім здароўем – «Лявоніху»!* (А. Дзялендзік) ажыццяўляецца на аснове ўзаемадзеяння кампанентаў *сагнуўшыся* і «Лявоніху», у выніку чаго адбываецца семантычнае напаўненне незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі.

Сітуацыя маўлення звычайна рэалізуецца ў словах аўтара або рэмарках, якія размяшчаюцца перад няпоўным сказам *Салдаты дастаюць свае кацялкі, рэжуць хлеб на пайкі. Разліваюць у кацялкі суп. Залыгін. Зноў шрапнель!.. І з неба шрапнель, і ў кацялку! Ва ўсіх відах!* (І. Мележ) або пасля яго *Тата. А я хачу, каб дзеці навучыліся думаць, мысліць, абагульняць, разумець сутнасць рэчаў, з'яў. У іх трэба выхоўваць інтэлект, розум, інтэлігентнасць. Мама. Ха-ха! Інтэлігентнасць? Вось гэтым? (Хачае афрыканскую статуэтку.)* (А. Макаёнак). Назіраюцца выпадкі, калі рэмаркі чаргуюцца з няпоўнымі сказамі, ствараючы неабходную моўную сітуацыю, канкрэтызуючы іх сэнс: *Гарлахвацкі Пачынае разбіраць пошту, разрывае канверты, прабягае вачыма. Узяўшы чарговы канверт, чытае ўслых. – «Аляксандру Пятровічу*

Чарнавусу...» – З Масквы... Мусіць, водзыў на яго працу... Цікава, цікава... (Раздзірае канверт і глядзіць на подпіс.) – Так і ёсць, прафесар Анікееў (Чытае.) – «Паважаны Аляксандр Пятровіч! Папярэдняе азнаямленне з Вашай працай дае нам падставу заявіць, што яна мае не толькі навуковае, але і глыбокае практычнае значэнне. (Углыбіўшыся ў пісьмо, прачытае ўголос асобныя фразы з яго.) – Гэтыя нашы меркаванні апраўдаліся Вашай працай...» – Гм... Бачыш ты!.. (Думае.) – Паважаны Аляксандр Пятровіч... А чым жа я не Аляксандр Пятровіч? Самы сапраўдны Аляксандр Пятровіч, хоць у нашпарт паглядзі.. (К. Крапіва). Зёлкін (адзін). За каго ж гэта бяруцца?.. Называлася Шырокая вуліца... Хто ж там жыве з нашых? (Наморшчыўшы лоб, стараецца прыпомніць, потым дастае з кішэні бланкет і паспешна гартуе.) Аляксандр Пятровіч Чарнавус – Шырокая, 23. Вось табе і выдатны вучоны! Даскакаўся, галубок! Шкада толькі, што гэта здарылася не перад маім дакладам. (Да цёці Каці, што ўвапіла з папяросамі.) Цёця Каця, чулі навіну? (К. Крапіва).

Сітуацыйныя няпоўныя сказы падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад таго, які член апускаецца і, адпаведна, кампенсуецца сітуацыйнай маўлення. Назіраюцца канструкцыі з апушчаным дзейнікам: *Калідор. Уваходзяць Чарнавус і Вера з «Правдой» у рукэ. Вера. Чыталі сёння «Праўду»? (К. Крапіва).* У сказе сітуацыя маўлення ўказвае на апушчаны дзейнік – займеннік *Вы*. Назіраюцца выпадкі, калі няпоўны сказ кваліфікуецца як сітуацыйны дзякуючы змене формы прэдыката: *Да дзвярэй кабінета падыходзіць Зёлкін. Зёлкін (цягне за ручку дзвярэй). Замкнёна (К. Крапіва).*

Часцей у сітуацыйных сказах апускаецца *выказнік*, кампенсацыя якога ажыццяўляецца шляхам ускоснага ўказання на сэнс прэдыката. Напрыклад, у рэмарках *Гарлахвацкі Накіроўваецца да дзвярэй кабінета, потым спыняецца.* – Аляксандр Пятровіч, можна вас на хвілінку? (К. Крапіва); *У прыёмнай – сакратар-машыністка Стэла – чароўная дзяўчына, якая імкнецца перагнаць прагрэс ва ўсім. Каля яе ўецца малады чалавек. Яны ў нечым вельмі падобныя. Яна натура чуллівая. У калідоры нешта грохнула і разбілася. На дробныя звонкія асколкі. І Стэла спалохалася, войкнула і прыпала да Гарыка. Стэла. Ой! Нешта ўдрузг... На дробныя асколкі! (А. Макаёнак) згадваюцца лексемы *накіроўваецца*, *грохнула*, якія ўказваюць на семантыку апушчаных *выказнікаў* – *зайсці*, *разбілася*.*

Радзей прапускаецца ў сітуацыйных канструкцыях *дапаўненне*, кампенсацыя якога ажыццяўляецца таксама на ўзроўні слоў аўтара або

рэмаркі: *Нечаканы стук у дзверы. Хведар Паўлавіч і Кудасаў спужаліся... Рая (прыбгае з кухні). Я ж гаварыла! Федзя! Ухватаў. Прыбраць!!!* (А. Макаёнак); *Ухватаў перасоўвае цяжкую шафу, каб закрыць дзверы суседкі. Мог падарвацца. І што прыдало яму столькі сілы? Ухватаў. І не смей раскупорыць!* (А. Макаёнак); *Рая (ставіць на стол сняданак). Федзя! Падгледзіць хто-небудзь... Кудасаў. А мы павінны быць акуратнымі. (Зачыняе дзверы на зашчэпку і ў замочную шчыліну затыкае карандашом насавічок.)* (А. Макаёнак); *Нічыпар (падыходзіць да стала, паказвае пальцам на костку). Можна прыбраць?..* (К. Крапіва).

Асобную групу складаюць няпоўныя сітуацыйныя сказы, у якіх апускаецца прэдыкатывная аснова цалкам. У такіх выпадках экспліцытна выражаецца адзін член – акалічнасць мэты: *А гэта на тваю хату, Іван... (Вяртаецца, зноў дастае ваду.) Думаеш, глупствам займаюся? Няма каму ваду з калодзежа браць... Раз'ехаліся ўсе... А калодзеж жывы павінен быць... (А. Дудараў); З яго чэрпаць трэба, каб і вада жывой была... Во я і выбіраю яе штодня... За былых сваіх суседзяў, за дзяцей іх і за свайго сына... (Аднёс вядро, выліў.) На тваю хату, Пятрок... (А. Дудараў), прычыны: *Бусько (спахмурнеў, трагічна). За што?! (Вымае з кішэні пяцёрку, падае Гарыку, той круціць галавой. Дастае з другой, трэцяй і так з шасці кішэняў на пяцёрцы.) За што?! (А. Макаёнак); Чарнавус. Вашу чэсную руку. (Горача паціскае і нечакана цалуе ёй руку. Вера сканфузілася.) Выбачайце, па шчырасці* (К. Крапіва), спосабу дзеяння: *Прымчалася Страказа-верталёцік. Страказа. Хутчэй! Хутчэй! На мальву напалі вусені!* (Г. Каржанеўская); *Туляга (да дзвярэй кабінета). Атрымаеш ты ў мяне навуковую ступень. Дзверы адчыняюцца. Туляга адскаквае ўбок і прымае звычайны баязлівы выгляд. Уваходзіць Гарлахвацкі. Гарлахвацкі. Ну, як? (К. Крапіва) або мадальны дзеяслоў: Незнаёмая жанчына. Я-то крыху чула пра яго. (Падыходзіць да кабінета і намерваецца пастукаць. Дзверы адчыняюцца і высоўваецца Гарлахвацкі.) Можна, таварыш дырэктар? У вас, казалі, для машыністкі работа ёсць?* (К. Крапіва).*

Як паказала даследаванне, функцыянаванне сінтаксічнай непаўнаты ў структуры складанага сінтаксічнага цэлага ажыццяўляецца з дапамогай структурна-сэнсавых механізмаў рэпрэзентацыі сэнсу апушчаных кампанентаў. Найбольш часта кампенсаторная функцыя названага механізма рэалізуецца ў структуры звышфразавога адзінства, гэта пераважна дыялагічнае адзінства, рэплікі якога ўключаюць простыя, складаныя канструкцыі, якія ўзаемадзейнічаюць паміж сабой на аснове розных сінтаксічных сувязей і адносін.

Спис літаратуры

1. Дяговец, И. И. Типология русских придаточных предложений нетипичного построения: синтаксические единицы с отклоняющейся структурой / И. И. Дяговец. – М., 2006. – 30 с.
2. Кибрик, А. Е. Константы и переменные языка / А. Е. Кибрик. – СПб. : Алетейя, 2005. – 719 с.
3. Стаменов, М. Граматиката на конструкциите като алтернатива за описание на отношенията между синтаксис и семантика в граматиката и в лексикона : в 3 ч. / М. Стаменов // Бълг. ез. – 2006. – № 4. – С. 81–93.
4. Циммерлинг, А. В. Типологический синтаксис скандинавских языков / А. В. Циммерлинг. – М. : Яз. славян. культуры, 2002. – 895 с.
5. Anstey, M. P. Functional discourse grammar – multifunctional problems and constructional solutions / M. P. Anstey // Linguistics. – 2008. – Vol. 46, Iss. 4. – P. 831–859.
6. Симић, Р. Српска синтакса : у 4 књ. / Р. Симић. – Београд [и др.] : Филол. фак. [и др.], 2002. – 4 књ.
7. Daneš, F. Syntaktické struktury. Kultura a struktura českého jazyka / F. Daneš. – Praha, 2009. – S. 251–352.
8. Grzegorzczkova, R. Wykłady z polskiej składni / R. Grzegorzczkova. – Warszawa : Wydaw. Nauk. PWN, 2002. – 159 s.
9. Kittil, S. A typology of tritransitives: alignment types and motivations / S. Kittil // Linguistics. – 2007. – Vol. 45, Iss. 3. – P. 453–508.